

İkbal'de dinamik insan anlayışı

*“Hareketle varılır hayat cevherine;
Hayatın kanunudur yaratma şevki.*

*Kalk ve yeni bir dünya yarat!
Ateşlere bürün İbrahim gibi.”*

İkbal

İslâm düşüncesinin son halkalarından biri olarak düşünebileceğimiz Muhammed İkbal, adeta bir ayna gibi, çağına kendi yüzünü ve kalbini görme imkanını vermiştir. O, çağını tahlil edip tartıştığı gibi gelecek hakkında da fikirler ve projeler üretmiştir. Ürettiği bu fikirlerin odak noktasında insan vardır. Biz bu makalemizde İkbal'deki dinamik insan anlayışının felsefi temellerini irdelemekten ziyade bu bakış açısını ve dinamik insandan beklediği hedefleri belirlemeye çalışacağız. Makalemizin, konu ile ilgili genel bir çerçeveye yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihten günümüze bütün düşünürlerde fert probleminin bir insanlık problemi olarak ele alındığını bilmekteyiz. İkbal'in dünya görüşünün temelini oluşturan öğelerin başında benlik kavramı gelir ki bu kısaca insanı tanımlar. Benlik (khudi) kavramı¹ insanda arzuların, uğraşların, emellerin, gayretlerin, kararların, hareketin ve kişilik gelişiminin dinamik merkezi olarak yer almaktadır. “Esrarı Hodi” (Benliğin Sırları) adlı eserini “Rumuz-u Bihodi” (Benlikten Geçmenin Sırları) adlı eserinden önce ele alması, “Peyâmı Meşrık” (Şarktan Haber) isimli eserinde önce insan sonra toplum hakkındaki beyitlere yer vermesi gibi tavırlar onun insandan hareketle düşünce sistemini kurduğunu gösterir. Zaten İkbal, düşünce sisteminde, dönüşüm için önce insanın kendisinin hazırlanması gerektiğini söylemektedir. İkbal, insan olgusunu temellendirerek çağını aydınlatmaya ve bir perspektif sunmaya çalışmıştır.

İkbal, insan ruhuna seslenebilmek için şiir yazmakta ısrar etmiştir. Çünkü şiir “ruh üzerinde en büyük tesiri haiz olan bir sanattır.”² İkbal insan hakkındaki değerlendirmelerinde özden hareketle ruhu ele almıştır³ ki bu

1 Bu kavramın içeriği ve ilgilendirdiği alanlar için bkz. Rafiüddin, M., “Iqbal's Idea of the Self”, Iqbal, Vol.1 No.3, January 1953, p. 4-5, 26; Muhammad Fayyaz, “Self and Synthesis”, Iqbal Review, Vol.28 No.3, Oct-Dec. 1987, p. 51, 59.

2 Ali Nihad Tarlan, Mevlâna, İstanbul 1974, s. 55.

3 Konumuz açısından şu alıntıyı eklemek istiyorum: “Ruh nasıl gelişmeli, fesat ve felaketten nasıl kurtulmalı ? Cevabı şudur: fiil ve hareketle!”, Muhammed İk- 2

da bütün bir insan problemidir. İktbal der ki: “Cismin kıymeti ruh ile dir; ruhun kıymeti ise sevgiliden aldığı ışık ve aydınlıktır.”⁴

Genellikle didaktik diyebileceğimiz şiirlerinde İktbal gayet metindir. Fikrin dört tarafını bir mantık çerçevesi içine alır. Aynı zamanda imanlı ve heyecanlı ruhunun fırtınalarını aksettirir. Şiirlerinde hakim unsurlar olarak karşımıza çıkan ahenkli fonetik yapı, lirizm ve aşırı duyarlılık insana özgürlük havası verir. O’nun, uyandırıcı kişiliğinin yanısıra hisli bir yüreğin, heyecanlı bir ruhun çarpınışlarını da mısralarında görürüz.⁵

Carlyle’nın da ifade ettiği gibi, “insan kuvvetle hissettiği şeyi kendi dışında bir varlık olarak anlatmaya, onu görülür bir şekil ile tasarlamaya ve tabir doğru ise bir çeşit hayat ve tarihî gerçeklik halinde karşısında dikilmiş olarak görmeye yatkındır.”⁶ İktbal, kendi ilhamlı ruhunu yansıttığı bütün mısralarında müstakbel insan tipinin ruhu vardır. Ve bu ruhun mücessem halini daima tahayyül etmiştir. İktbal’in ideali İslâm Medeniyeti’nin yeniden ihyasıdır. Konferanslarından oluşan ve fikirlerini özetlediği kitabının ismi “The Reconstruction of Religious Thought in Islam”⁷ bize bu konuda bir temel sunar. Düşünecek olan insandır. İnsanın düşünme aktivitesi ile yol alınacaktır. İktbal’e göre düşünce, temel karakteri bakımından sabit veya statik değildir, aksine dinamik ve bir tohum gibi zamanı gelince içinde varolan sınırsızlığını ortaya koyar.⁸ İktbal bu eserinde de vurguladığı gibi çalışmaların ve incelemelerin metafizik çerçevesi içinde yararlılığına inanmaktadır.

Yukarıda İktbal’in idealinin İslâm Medeniyetinin yeniden ihyası olduğunu belirttik. Bu noktadan hareketle “İktbal, müslümanları uyandırmak ve dinamik hale getirmek için hayatın her safhasını kapsayan çok boyutlu bir ruh hamlesinin gerekli olduğunu düşünüyordu. Bu ruh hamlesinin yakıtı aşk olacaktır.”⁹ İktbal, *İslâm Medeniyeti’nin özgün kaynaklarından neşet eden dinamizmi* Mevlâna’da bulmuştu. O, “Mevlâna’nın bu kainatı saran aşkı ile yaradılışın bütün mekanizmasını harekete geçiren düğmeye basmış, ruhların ve insan kudretlerinin her sahasını aydınlatmış ve bir hareket meydana getirmiştir.”¹⁰

bal, İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, Çev.: N. Ahmed Asrar, İstanbul 1996, s. 164.

4 Şekvâ ve Münâcât şiirini yorumuyla nakleden Ebu’l-Hasan en-Nedvî, İktbal’in Mesajı, Konya 1979, s. 174.

5 Adalet Çoğal, “Muhammed İktbal ve İslâm’da Dinamizm”, (Basılmamış Mezu-niyet Tezi), Konya 1992, s. 11-12.

6 Thomas Carlyle, Kahramanlar, Çev.: Reşat Nuri Güntekin, İstanbul ts., s. 48.

7 Mohammad Iqbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, New Delhi 1984.

8 Iqbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, p. 6.

9 Ahmet Albayrak, “İktbal’in Ruh Mimarı: Mevlâna”, (Basılmamış Tebliğ Metni, 20.12.1997), s. 2.

10 Tarlan, Mevlâna, s. 8.

Tasavvufî güzellik anlayışını, Doğu-İslâm edebiyatlarında statik bir durumdan dinamik bir anlatıma dönüştüren ilk sanatkar Mevlâna'dır. İkbal, Mevlâna'nın bu sanat anlayışını yeni bir estetik görüş içerisinde sunmuştur. Büyüleyici bir üslupla "insan"ın anlamını, yaşamını ve sorunlarını ele alır ve milletini İslâm'ın başlangıç dönemindeki Peygamberin öğretilerine göre kurulmuş sade fakat güçlü hayat tarzına dönüştürmeye çalışır.¹¹

İkbal, insanın ve millet olarak müslümanların dinamizminden yana idi. Bu noktada kullandığı ana tema aşktır. Ona göre aşk varlığın ruhudur. Aşk, dinamizmin ve değişimin temel prensibidir.¹² Aşk ve "muhabbet, idraki kaynatır, alevlendirir, insanı dinamik hale getirir."¹³ Onun içindir ki İkbal "aşktan fütihat dileyelim"¹⁴ demiştir. İkbal, Mevlâna gibi, aklın yanına aşkın konmasıyla ihyanın gerçekleşebileceğini söyler. "Yaşanılması istenen güzel dünyalar akıl-aşk / bilgi-irfan terkiplerinin uyum ve tehamülleri sayesinde meydana gelir ve devam edebilir" diyen Mevlâna¹⁵ İkbal'e aşkın ana eksen olduğu bir dinamizm katmıştır.

İkbal'in yakın arkadaşlarından olan Zülfikâr Ali Han, İkbal'in şiirinde iki temel unsurun vurgulandığını belirtir. Birincisi gelişimin temelinde yatan sürekli bir çaba, ikincisi ise bu aktiviteye rehberlik eden aşk'tır.¹⁶

Mevlâna, kalbi aşk ile dirilen kimse asla ölmez müjdesini veriyor. Çünkü O'na göre aşk yaşamaktır. Aşk olmadan hayatın sırrı kavranamaz. Aşk varlığın bir sentezidir.¹⁷ Aşk insanı harekete geçirici temel bir motivasyondur.¹⁸

İkbal, Armağan-ı Hicaz adlı eserinde Mevlâna'nın şiirlerindeki dinamizmi arslan imgesini kullanarak anlatır: "Mevlâna'nın şiirlerini gönül Kâbe'sinin duvarına as. Onun kadehindeki lâle renkli şarap, taşı lâ'l haline getirir. O şarap ceylana arslan yüreği ihsan eder. Onun harâret ve heyecanından feyz alınca, Onun yıldızı gecemi parlak bir gündüz haline getirdi.

O, Kâbe harîminde dolaşan bir ceylandır ki, dudaklarından arslan tebesümünü dökülür."¹⁹

11 Çoğal, "Muhammed İkbal ve İslâm'da Dinamizm", s.12.

12 Qazı A. Qadır, "Physical World and The Principle of Cosmic Dynamics", Iqbal Review, April 1961, p. 45.

13 Tarlan, Mevlâna, s. 73, ayrıca bkz. s. 83.

14 Muhammed İkbal, Şarktan Haber, çev. Ali Nihad Tarlan, Ankara, 1956, s. 122.

15 Bahri Çetin, "Hz. Mevlâna ve Aşk", Düşünürü 'Edebiyat Ürünleri Seçkisi', Sayı: 6 (Eylül-Ekim 1997), s. 53.

16 Zülfikâr Ali Han, Doğudan Bir Ses (İkbal'in Şiiri), İstanbul 1981, s. 49.

17 Bahri Çetin, "Hz. Mevlâna ve Aşk", s. 51, 54.

18 Tarlan, Mevlâna, s. 89.

19 İkbal, Hicaz Armağanı, Çev.: Ali Nihad Tarlan, "Mevlâna" başlıklı bölüm, İstanbul 1968, s. 42; ayrıca bkz. Tarlan, Mevlâna, s. 74; İkbal'de "Rabbın arslanı" kavramı da vardır. Bu kavram insan-ı kâmil'in bir sembolü olarak kullanılmaktadır. Câvîtnâme, Çev.: A. Schimmel, Ankara 1989, s. 224.

Gazzâlî'nin, müslümanların ümitsizlik içinde oldukları bir zamanda "İhyâ" adlı eserini ortaya koyması; Mevlâna'nın Anadolu'daki bezginliği ve dağılma sürecini o kalbten gelen dinamizm sayesinde durdurabilmesi²⁰ gibi İkbâl de tarihî bir misyon yüklenmiştir. Onun misyonu özelde İngiliz esaretindeki müslüman Hind halkını²¹, genelde ise dünyadaki tüm müslümanları, uyanması, dirilmesi ve ümitle geleceği kurabilmeleri için güçlü bir dinamizmle motive etmekte.²²

Rahmetli Ali Nihad Tarlan'ın ifadesine göre İkbâl, Mevlâna'nın bahsettiği ruh ve enerji ile esir bir milleti muazzam bir devlet haline getiren sayılı kudretlerden biridir.²³ Dinamizm, ideallerin ütopya olarak algılanmasından çıkıp gerçekleşmelerini sağlar.²⁴ İkbâl'in zihninde gelişen Pakistan fikrinin Mevlâna'dan aldığı dinamizm sayesinde olgunlaştığını söyleyebiliriz.

Modern bir dünyada yaşayan insanın anlam arayışındaki kriz ortamını aşmasının yolu ideal insan tipinin kendisine mevzi bulması ile mümkündür. İkbâl de bütün entelektüel faaliyetini bu 'kritik' dönemin sorunlarıyla ilişkilendirmiştir. İkbâl fikirlerini, bugünkü dünyada etkin olabilecek ve bugünkü dünyayı dönüştürebilecek bir müslüman kişilik modelini esas alarak geliştirir.

İkbâl'in çizdiği insan modelinde ana kavramlar olan kendini gerçekleştirme, benliğini geliştirme, şahsiyetini ortaya koyma, ideal sahibi olma, aksiyonda bulunma hedefleri müslümanın tarihsel sorumluluk çizgisine eklenecek olan halkanın, öncekilerini lâykıyla temsil edebilmele-ri içindir. Zincire eklenen yeni halka, insan-ı kâmil yani ideal insan, aynı zamanda model insan olmalı ki sahip olacağı temsil yeteneğiyle geleceğe bir şeyler aktarabilsin. İkbâl'e göre ancak ideal insan tarihî dönüşümü yapabilir. Çünkü o, kendisini kendi ötesinde bir ideale adayarak gerçekleştirmiş insandır.

İkbâl'in benlik felsefesinde bireysel egonun farklı iki açılımı vardır: Birincisi felsefî bir mana yüklediği benlik: buna göre, kainatta bulunan bü-

20 Bkz, Lütfullah Cebeci, Mevlâna ve İslâm, İstanbul 1996, s. 75; Kul Sadi, Mevlâna'yı Anlamak, İstanbul 1984, s. 18-30; Osman Bayraktar, "Dirilişin Mevlâna'ya Bakışı", Yedi İklim Dergisi, Sayı: 57, Aralık 1994, s. 80-81, İzlek, İstanbul 1997, s.35-38; Sezai Karakoç, Mevlâna, İstanbul 1996, s. 12, 15, 18, 19, 27-30.

21 "Hind müslümanı başka bir milletin hükmü altında yaşadığı için benliğine değer vermez. Gözünü ve kulağını büyüleyen her şeyin esiri olur..." İkbâl, Hicaz Armağanı, s. 27.

22 Albayrak, "İkbâl'in Ruh Mimarı: Mevlâna", s. 4.

23 Tarlan, Mevlâna, s. 88; Pakistan'ın kuruluşu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Richard Symonds, The Making of Pakistan, London 1949; Kul Sadi, Doğunun Uyanışı, İstanbul 1985, s. 187.

24 İkbâl'in dinamik anlayışıyla donuk fikirleri aktif düşünceye aktarışı ve bu sayede idealizm ile realizm arasında kurduğu güçlü bağ hakkında bilgi için bkz. A. H. Kamali, "Nature of Experience In the Philosophy of Self", Iqbal Review, Oc- tober 1960, p. 41, 44, 46, 51.

tün varlıklar, insandan Allah'a, atomdan dünyaya her varlık bir "ben"dir. Bu düşüncede "her insan müstakil bir hüviyete sahip hür bir "ben"dir. Dünya da bir "ben"dir. Allah ise "Mutlak Ben"dir."²⁵ Varlık mertebeleri arasındaki yeri ne kadar aşağı bir seviyede bulunursa bulunsun, her atom bir "ben"dir. Öyle ise, şeyleri, olgu ve olayları anlayabilmek için ben'den, benlik kavramından yola çıkmak gerekir."²⁶ İkincisi, psikolojik ve tasavvufî manada bir benlik anlayışıdır. "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünden hareketle insandan ve insanî tecrübeden yola çıkarak insanın kendi varlığını tanıması, kendine güvenmesi, kendi kendisine saygı duyması, kendi imkan ve kabiliyetlerini ortaya koyması çabasına girmesidir. İktbal'e göre buna benliğin geliştirilmesi denir.

İktbal psikolojik manada ele aldığı benlik anlayışı ile felsefi olarak yorumladığı benlik kavramı arasında bütünlük kurar.

"Varlıkta durmak dinlenmek bilmeyen bir gelişme faaliyeti vardır. Gelişme ve yükselme yarışında liderlik insanoğlundadır. İnsanoğluna, kendisini geliştirme ve yüceltme çabalarında yardımcı olmak icabeder."²⁷

İktbal'e göre müslüman iki varlığa sahiptir. Bunlar insanî ve imanî yanardır. İnsanî tarafı her insanda bulunan ortak yanardır. İmanî varlığı ise kendisine yüklenen özel bir görev tarafından belirlenmiştir. O, Hakk'ın sırlarından bir sır, dünyanın temel direklerinden bir direk ve insanlığın muhtaç olduğu bir ihtiyaçtır.²⁸

Beşeriyetin ona olan ihtiyacı su, hava ve ışığa olan ihtiyacından az değildir. Bu yüzden müslüman İslâm'ı haykırmalıdır. Nesiller ve milletler yok olur, nehirler yataklarını değiştirir, mamureler harap, harabeler mamur olur ama İslâm hep var olacak ve ayakta kalacaktır. İktbal, her çağ ve mekan için ideal müslümanı şöyle değerlendiriyor: ortam ne kadar değişirse değişsin, hayat ne türlü gelişme kaydederse etsin sabit hakikatı ve İslâm'ı ayakta tutmaya çalışan, yobazlığa karşı çıkan, dinamik bir İslâm anlayışını yerleştirmeye ve yaygınlaştırmaya çalışan insan ideal müslümandır.²⁹ Çünkü insan, ölümsüz bir görev ve ölümsüz bir emanet üstlenmiş, ölümsüz bir gaye için yaşamaktadır.³⁰ İslâm ümmetinin fertlerinden her biri, engin ve ulu İslâm denizinin dalgalarından bir dalgadır. Biri gelir, diğeri gider. Bu dalgalar birbirini kovalayarak kükrerler, onun varlığı içinde yok olurlar. Fakat deniz değişmez, uzadıkça uzar. İktbal inanır ki, İslâm dünyaya, toplumlara ve medeniyetlere yön verecek, insanlığa yol gösterecektir.

25 Muhammed İktbal, İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, s. 88; Muhammed Fayyaz, "Self and Synthesis", p. 51.

26 Mehmet S. Aydın, "İktbal'in Felsefesinde İnsan", A.Ü.İ.F.D., c. XXIX, Ankara 1987, s. 83.

27 Abidin İtil, "İktbal'in Gözü İle Örnek İnsan", Pakistan Postası, c. 18, S. 3, Mart 1970, s. 12.

28 en-Nedvî, İktbal'in Mesajı, s. 81-82.

29 İktbal'in Mesajı, s. 81.

30 Çoğal, "Muhammed İktbal ve İslâm'da Dinamizm", s. 15.

“İslâm milleti hiçbir zaman yok olmayacaktır,
Çünkü ezanlarında Musa ile İbrahim’in sırrı teceli etmektedir.
Onun vatani sınırsız, bütün dünya onun, ufku gediksizdir,
Denizin dalgaları Dicle, Nil ve Dinyeper nehirleridir.
Ne hayret vericiydi o müslümanların devri;
Medeniyetleri inanılması güç bir efsane gibiydi.”³¹

Müslüman cinsiyet ve dar vatan hudutlarına sığmayan bir hakikattir. Bu hakikat, mekan ve zaman hudutlarını aşar. Alemi geniş mekan çerçevesinde seyrederek. Bir müslüman için bütün dünya bir vatanıdır. Müslüman, Allah’ın bütün mülkünü kendine vatan bilir. Ve var gücüyle götürebildiği en son yere kadar İslam’ı götürür.

“Mü’minin dünyasının yoktur sınırı / Her tarafur mü’minin yurdu mekanı.”³²

Muhammed İktbal, müslüman bir bölgede battığında diğer ülkede doğan ve hiç batmayan güneşe benzer demekle çok doğru söylemektedir. Gerçekten İslam, bir dünya köşesinde gerileyip devletini yitirirken, bir başka bölgede kurulmuştur.³³ İktbal karamsarlığa gömülmüş olan insanı, üstünlüğünü terennüm ederek ortaya çıkarır. İnsanın kerametini, cesaret, iman ve belagatla terennüm etmeğe başlar. O kadar ki, cemiyette hayat belirtileri görülmeye ve insan, şerefini, kerametini tanımağa başlamıştır. Bu güçlü terennüm ve teganni karşısında bütün İslam Edebiyatı eğilir. Yeni bir çığır açılır.

Gerçekten doğu insanı, o dönemde ümitsizlik ve karamsarlığa, şahsiyetini inkara, değerini bilmeme psikozuna önemli ölçüde düştüğünde geniş İslam toprakları üzerinde hakimiyetini kaybetmiştir.³⁴ İşte bu karışık ve buhranlı ortam içerisinde Muhammed İktbal ortaya çıkar ve Müslüman insanın şahsiyetini gündeme getirir. Önce şahsiyet ve mertliği, kendini tanımayı ve kendine güveni ortaya çıkarır. O’na dünyadaki yerini ve insanlık alemi içindeki mevkiini gösterir. Ümitsizlik ve karamsarlık aleminden bütünleriyle ümit ve aksiyon, kahramanlık ve mücadele, hakimiyet ve kardeşlik, övünç ve kıvanç, hareket ve coşkunluk, yenilik ve tazelik dolu bir dün-

31 İktbal, Cebrail’in Kanadı, Çev.: Yusuf Salih Karaca, İstanbul 1983, s. 99 ; ayrıca bkz. Gabriel’s Wing, A. Schimmel, Lahore 1989, s. 173.

32 İktbal, Cebrail’in Kanadı, s. 104.

33 Tarihî örnekler için bkz. en-Nedvi, İktbal’in Mesajı, s. 91-92.

34 İktbal İran’ın meşhur mutasavvif ve şairlerinden Şeyh Mahmud-ı Şebüsteri’nin “Gülşen-i Râz” adlı eserine yazdığı nazirenin giriş bölümünde doğu insanı hakkındaki kanaatini şu satırlarla belirtir: “Şark’ın canındaki o eski ateş, hayat ateşi söndü; nefesi tükendi; bedeninden can uçup gitti. O, şimdi nefes almadan yaşayan bir resim gibidir. Hayat zevki nedir, bilmiyor. Gönülünde bir davası yok; ney’i terennüme yabancı...” İktbal, Yeni Gülşen-i Râz, Çev.: A. Nihad Tarlan, İstanbul 1959, s. 7.

yaya onu çeker.³⁵ Hatta farsça bir kasidesinde der ki;

“Şaşılacak şey ey müslüman
Ufuklar sana açılmış
Sen ise kendini yitirmişsin
Ne zamana dek gafil, cahil, müzmin ve tembel oturacaksın?”³⁶

Coşkun ve atak İslam gençliğini tahrik ve teşvik edici marşlar olarak yazdığı ve müzikal bir çekicilik ve tatlılığa sahip kasidelerinde, karamsar, ümitsiz, üzerine ağırlık ve uyusukluk çökmüş, hayat kafilesinde geride kalmış, liderlik ve hakimiyetten düşmüş müslümanı, tatlı nağmelerle doldurur ve onu ikaz eder.³⁷ İkbâl Zebûr-u Acem adlı eserinde şöyle der:

“Sen ne biçim ummansın? Ovalar sakın!
Böyle deniz olur mu? Artmıyor, eksilmiyor!
Kabaran dalgalar yok, timsahlar kaynaşmıyor,
Böyle deniz olur mu? Bu denizin yarılmış göğsünden
Başı göğşe eren bir dalga ol da ufuklara kanatlan!
Uyan derin uykudan.”³⁸

Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, İkbâl İslam milletinin kendine gelmesi gayretinden dolayı İslam’da dinamizmi savunmuş ve insanların da dinamik ve heyecanlı olmalarını arzulamıştır. Onun zihnini sürekli meşgul eden soru şu idi: Müslümanlar nasıl İslami benliklerine kavuşur, nasıl kendi kendine ayakta durabilirler?

“Bir gece Rabbimin huzurunda ağladım, sızladım: Ya Rabbi! niçin müslümanlar sefalet içinde böyle hor hakir oldular? Cenabı Hak’tan şu nidayı işittim: bilmiyor musun ki onların gönülleri var ama sevgilileri yok!”³⁹

İkbâl’e göre önce insan kendi öz nefsinı sezip ilgisini irdeleyerek, yara-

35 “Allahım, tekrar dirilt mü’minin kalbindeki şimşegi” İkbâl, Cebrail’in Kanadı, s. 107; İkbâl seslendiği kitlenin gelecekte medeniyetini tekrar kuracağından emindir. Bunun için de, görevi ağır olan müslümanın olgunlaşmasını hedeflemiştir: “Şark ve bilhassa İslâm şarkı yüz yıllarca yıl sürmüş olan bir uykudan uyanıyor. Fakat Şark milletleri anlamalıdır ki, Şarkın iç derinliklerinde gerçek bir devrim meydana gelmedikçe hayat etrafında hiçbir inkılâp yaratamazlar. Yeni bir dünya, önceden insanların vicdanlarında tecessüm etmedikçe hiçbir yeni dünya dıştan bir varlığı üzerine almaz.” “Şarktan Haber” isimli eserine yazdığı önsözden, s. 11-12.

36 İkbâl, Zebûr-u Acem, Çev.: A. N. Tarlan, İstanbul 1971, s. 257.

37 “Evde tembel tembel ve hareketsiz oturmak haramdır insan olana / Duruyor gözükseler de harekettedir aslında dünyanın her şeyi.” İkbâl, Cebrail’in Kanadı, s. 76; en-Nedvî, İkbâl’in Mesajı, s. 96.

38 İkbâl, Zebur-u Acemden Seçmeler, Çev.: A. Nihad Tarlan, İstanbul 1964, s. 12; İstanbul 1971, s. 225.

39 İkbâl, Hicaz Armağanı, s. 33.

ılanın en üstünü olduğunu, kendisini, benliğini ve Allah'ı tanımayı bilmezdir. Bu aşamaların geçilmesi benlik şuurunun gelişmesi ile alakalıdır.⁴⁰

İkbal, benlik şuurunun en yüce noktaya çıkma halini Hz. Muhammed'de görür. Fazlurrahman, İkbal'in Hz. Muhammed'in aktivitesi ile Kur'an'ın gerçek mesajını ve kişiliğin öz tabiatı arasındaki ilişkiyi yeniden keşfetmesini O'nun vizyonu olduğunu söyler.⁴¹ Çünkü, Hz. Peygamber Mirac'ta Allah'ın yüce katına çok yaklaştığı halde Kur'an'ın deyimleriyle gözü kaymadan ve sarsılmadan ayakta durabilmesiyle⁴² varlığına şahadet eden en güçlü modeldir. İkbal şöyle der:

“Yaşamak, kendini Ben ile süslemektir; kendi varlığı için bir şahadet istemektir.”⁴³

İkbal'de peygamber, küçük bir pınardan fıskıran, sonra ruhani kuvvetleri sayesinde bütün ırmakları ve nehirleri kucığına alan ve muazzam bir zaferle hepsini uluhiyetin ummanına getiren bir akarsuya benzetilmektedir. Bu nedenle İkbal, Cavidname'de benimsediği “zinderûd” (yaşayan ırmak) ismiyle bu tasavvuru ima etmek istemiştir. Hakiki mümin, peygamberde en yüksek mertebede mevcut olan bu ırmak sıfatını kendinde görmeli ve hiç durmadan yolunda ilerlemelidir.⁴⁴

İslam, insanın Ben olmasını sağlar. Ben olmak, “ikinci defa doğmak”dır. Bu doğmada, birinci doğumda olduğu gibi ağlama yoktur, gülme vardır; arama yoktur, bulma vardır. Burada sessiz sakin seyretme yoktur, cihetlere taşma vardır.⁴⁵

İkbal'in bütün görüşlerinde dinamizmin yer aldığını söyleyebiliriz. Örneğin, İkbal'i, “sanat, hayat hem de aktif ve yaratıcı bir hayat içindir” felsefesine bağlı olarak görmekteyiz.⁴⁶ Tanrı ve tabiat anlayışında da dinamik görüşünü ortaya koyar. Ona göre Tanrı, tam idrak sahibi “Mutlak Ben”dir. İkbal'in çok sık tekrar ettiği ve felsefesine temel yaptığı bir ayette “O (Allah) her an ayrı bir iştedir”⁴⁷ buyurulmaktadır. Dinamik bir yaratıcının var

40 Benlik şuurunun gelişmesi ve zayıflaması hak. Bkz. Iqbal, *The Secrets of the Self*, Trans.: Reynold A. Nicholson, Lahore 1955; Trans.: Maqbool Elahi, Lahore 1986; Esrar ve Rumuz, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964.

41 Fazlurrahman, “Iqbal's Idea of the Muslim”, *Islamic Studies*, Vol.II No.4, 1963, p. 442-443; ayrıca bkz. Rafiuddin, “Iqbal's Idea of the Self”, *Iqbal*, Vol.1 No.3, January 1953, p. 22-23.

42 Necm Sûresi 53/17; Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, p. 124.

43 İkbal, *Câvidnâme*, Çev.: A. Schimmel, s. 88; Çev.: A. Metin Şahin, Bursa 1997, s. 25.

44 Pelin Özgen Aydın, “Câvidnâme'de Medeniyetlerin Eleştirisi”, (Basılmamış Lisans Tezi), Konya 1993, s. 3.

45 İkbal, *Câvidnâme*, Çev.: A. Schimmel, s. 94-95; *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, p. 10.

46 Abidin İtil, “İkbal'in Gözü İle Örnek İnsan”, *Pakistan Postası*, c.: 18, S.: 3, Mart 1970, s.12.

47 Rahman Sûresi 55/29.

kıldığı âlemin de dinamik olması kaçınılmaz olur. Âlemin “hareketsiz ve sakin görünmesi gözün hatasındandır, / Yoksa kâinata en küçük zerre bile hareket kaynağıdır”⁴⁸ diyen İqbal sürekli bir oluşma ve değişme içinde olan âlem yapısını kabul eder.⁴⁹ Nitekim O, dinamik Tanrı anlayışıyla dinamik âlem anlayışı arasındaki bağlantıyı bir tek beyitte açıklar:

“Hayatta tekrarlama sırrı yoktur; Onun fitratı tekrarı bilmez.”⁵⁰

İkbal'in sahip olduğu evrimci yaratmacılık teorisi⁵¹ ile dinamik olarak sürekli gelişen insan ben'liği arasındaki paralelliğin dinamik evren⁵² fikri ile kurulabileceğini söyleyebiliriz.

İkbal'in dinamik felsefesi ve insan anlayışı bir arayıştır, bir buluştur, hakiki insanı arar ve keşfeder. Hacı Bayram-ı Velî'nin “sen seni bil sen seni” ve Yunus Emre'nin “bir ben vardır bende benden içeru” mısralarında ifade ettikleri düşüncüyü İqbal, felsefi bir sistem halinde geliştirmiştir. Tevekkül ve rıza makamları bu felsefi sistem içinde dinamik ve yapıcı bir sığata bürünür. Demek oluyor ki, nefisini bilip kemale eren kişi her an kainatta zuhura gelen “kün” yani “ol” emrine karşı koymaya teşebbüs etmediği gibi, bilakis bu emrin icraatında faal bir rol oynar, ona iştirak eder, çünkü o her an Allah'la beraberdir; Allah'ın her an başka bir tecellide, başka bir şanda olduğunu bilir.⁵³

“Benliğini o kadar yükselt ki her takdirden önce / Bizzat Allah sorsun kuluna: nedir arzun?”⁵⁴

48 İqbal, Cebrail'in Kanadı, s. 130; Bu görüşü Mevlâna'da da bulabiliriz: “Dünya her nefeste yenilenmekte iken biz bu kalıcılık gibi görünen yenilenmeden habersiz.....” Mesnevî, Çev.: A. Gölpınarlı, İstanbul 1981, c. I, s.139; ayrıca Molla Sadra'nın görüşleri için bkz. Abdülkerim Suruş, Evrenin Yatışmaz Yapısı, Çev.: H. Hatemi, İstanbul 1995, s. 23-72; Seyyid Hüseyin Nasr, Molla Sadra ve İlahî Hikmet, Çev.: Mustafa Armağan, İstanbul 1990, s. 121.

49 Aydın, “Cavidname'de Medeniyetlerin Eleştirisi”, s. 22.

50 İqbal, Câvidnâme, Çev.: A. Schimmel, s. 426.

51 Bkz. İqbal, İslam Felsefesi'ne Bir Katkı (İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü), Çev.: Cevdet Nazlı, İstanbul 1995, s. 37, 43, 52; İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, s. 167, 248; M. Rafiüddin, “Iqbal's Concept of Evolution”, Iqbal Review, April 1960, “Selections from the Iqbal Review” içinde, s. 1-23; ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi, İstanbul 1987, s. 199.

52 Bkz. Qadır, “Physical World and The Principle of Cosmic Dynamics”, p. 45; ayrıca bkz. S. Mohammad Taqı, “Dynamic Conception of the West and the Philosophy of Self”, Iqbal Review, Selections from Iqbal Review içinde, p. 101-106.

53 Leyla Keremli, “Pakistan'lı Ünlü Filozof Muhammed İqbal'in Düşünce Sisteminde İnsan-ı Kâmil”, Pakistan Postası, c. 22, Sayı: 9, Eylül 1974, s. 11-13; “Her an yeni bir tecelli gösterip duruyor; hayat, bir şekil ve suret üzerinde karar kılmıyor. Eğer bugünkü şeklin dün gecenin aynı ise toprağında hayat kıvılcımı yoktur.” İqbal, Şarktan Haber, s. 31.

54 İqbal, Cebrail'in Kanadı, s. 72.

“Her iki âlemi de ele geçirirsen seni saran şey ölür, sen ölmezsin. Taleb çölüne ayağını gevşek basma. Evvelâ kendinde olan âlemi ele geçir. Eğer aşağı tabakadan bir insan isen kendindeki âlemi ele geçirdin mi yükselirsin. Allah’ı mı istiyorsun? Kendine daha yaklaş. Eğer kendini teshire muvaffak olursan ufukları daha kolay ele geçirirsin. Bu cihamı elde ettiğin gün ne mes’ud bir gündür. Bunu yapabilirsen dokuz göğün göğsünü yararsın. Ay senin önünde secdeye varır...”⁵⁵

İkbal, insanın uçsuz bucaksız vus’atı olan zaman ve mekâna kat’i surette hakim olabileceğini belirtir; insanın vazifesi, Allah’ın nişanelerini tefekkür etmek ve bu suretle tabiatı fethetmenin yollarını keşfetmektir.⁵⁶

İnsan dinamik kainatta enerjinin dinamik merkezidir. Mükemmel olmadığını bilir. Fakat, onun hür bir şahsiyeti, insiyatı ve yaratma gücü vardır. Bu nitelikler ona etrafındakileri yenileme ve değiştirme yeteneğini kazandırır.

“Denizin derinliklerine dalarak silkinmelisin
Çırpınarak kıvrılarak durmadan değişmelisin.”⁵⁷

İkbal’in kanaatinca insan, etrafındaki kuvvetler tarafından cezbedildiği zaman onları muayyen bir şekle sokup idare edebilir; muhitinde muhalefetle karşılaştığı takdirde kendi iç dünyasında çok daha geniş alem yaratma kudretindedir, zira sonsuz sevinç ve ilham kaynaklarının mevcudiyetini derûnunda keşfeder. Bir gül yaprağı kadar narin olan insanın kaderi çetindir, lakin insan ruhu en kudretli ve en güzel hakikattir; binaenaleyh Kur’an’da tasavvur edilen insan kendi öz varlığında yaratıcı bir faaliyet halindedir, urûc eden bir ruhtur ve yükselirken halden hale geçer:

“Ey insanlar! Şüphesiz siz bir durumdan diğerine uğratılacaksınız.”⁵⁸

Kainatın en büyük hamlelerine iştirak etmek insana nasip olmuştur; bazen dünyada mevcut kuvvetlere intibak eden, bazen de bunları kendi gaye ve hedefleri için kullanmak azmiyle bütün gayretini sarfeden insan, gerek kendi kaderine gerekse kainatinkine bir istikamet verebilecek kudrettedir. “Allah adamı kılıç gibi keskin olacak, kendi dünyasının kaderini kendisi yaratacaktır.”⁵⁹ Bu tedrici değişiklik vuku buldukça Allah insanı destekler, yeter ki insan teşebbüsü ele alsın:

“Önünde ve arkasında insanoğlunu takibedenler vardır; Allah’ın emriyle onu gözetirler. Bir millet kendini bozmadıkça Allah onların durumunu değiştirmez. Allah bir milletin fenalığını dileyince artık onun önüne geçilmez. Onlar için Allah’tan başka koruyucu da bulunmaz.”⁶⁰

55 İkbal, Yeni Gülşen-i Râz, s. 11.

56 Bkz. Lokman Sûresi 31/20.

57 İkbal, Cebrail’in Kanadı, s. 88.

58 İnşikâk Sûresi 84/19.

59 İkbal, Câvidnâme, Çev.: A. Schimmel, s. 426; ayrıca 53 nolu dipnota bakınız.

60 Ra’d Sûresi 13/11.

İnsan teşebbüsü ele almazsa iç âleminde mevcut zenginlikleri işlemez ve ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamle ile iştirak arzusunu duymazsa ruhu sertleşir, taş gibi olur ve kendisi de ölü bir isim haline gelir. Ancak insanın hayatı ve ruhun yükselmesi karşılaştığı hakikatle bir rabita tesis etmesine bağlıdır. Bu rabita da ilim yoluyla teessüs eder.

İkbal'in felsefesinin amaçladığı büyük hedef, insanın yeteneklerini çok sıkı bir eğitimden geçirerek örnek ya da ideal insanı yaratmaktır. Bu çalışma yönteminin yönü içten dışa doğrudur. Amacı kişilikleri, dolayısıyla da dünyayı değiştirmektir.⁶¹

İkbal, hem ilmin içeriği olan bilginin mahiyetini tartışmış hem de eğitim hakkında görüşlerini ortaya koymuştur. O, gençleri hedef kitle olarak gördüğünden onların hakikatle rabitasını sağlayacak, aşkla yoğrulmuş ilim anlayışının kökleşmesini arzulamıştır. İdealize ettiği dinamik toplumun çekirdeği olarak gördüğü gençlerin hem zahiri hem de batını ilimlerde yetkinliğe ulaşmaları⁶² için İkbal şu dizeleriyle dua etmiştir:

“Gençlere sabah çılgıklarımı ver,
Bu kartal yavrularına tüy ver, kanat ver,
Dileğim budur ki Allah'ım,
Onlara basiret nurunu yay.”⁶³

“Şu benim toprağımı ateş haline sokan şaraptan bir kadeh de
Hayata yeni giren şu gençlere sunuver.”⁶⁴

İkbal, bağlandığı zincirleri onur nedeni sayan bir milletin gençliğini yeniden diriltmenin güçlüğünü bile bile gençlere şiirle seslenmiştir. Çünkü o bilmektedir ki, şiir felçli iradelerde, buz kayalarına ve yüksek dağlara tırmanmak isteği yaratan bir özgüven duygusu oluşturur.⁶⁵ Gençlere cesaret kaynağı olabilecek mısralardan bir alıntı daha yapalım:

“Ey yeni kanat açan kuş, kanat açmak / denemek lezzetini tamamen senin için yarattılar. Başka heves ve arzular bizim kanatlarımızı ağırlaştırıyor; sen, yalnız uçmak zevkiyle kanatlanıyorsun.”⁶⁶

61 Zülfikâr Ali Han, Doğudan Bir Ses, s. 74.

62 İkbal, Câvitnâme, Çev.: A. Schimmel, s. 212-216, 415-416; Cebrail'in Kanadı, s. 86-87; Muhammed Munawwar, “Allama Iqbal and the Young Generation”, Iqbal Review, Vol.27 No. 1, April-September 1986, p. 65-78; K.G. Saiyidain, Iqbal's Educational Philosophy, Lahore 1960; Necmettin Tozlu, “İkbal'in Eğitim Felsefesi”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 16, Yaz 1995, s. 21-39; Ghulam Hussain Zülfikâr, “İkbal'in Gençliğe Yaşayan Mesajı”, Çev.: Zeynep Yazıcı, Türkçe İkbaliyat Dergisi, Lahore 1993, İkbal Akademisi, s. 7-13.

63 İkbal, Cebrail'in Kanadı, Çev.: N. Ahmed Asrar, 'Doğudan Esintiler' içinde, s. 114; ayrıca bkz. Çev.: Y. Salih Karaca, s. 36.

64 İkbal, Zebûr-u Acem, Çev.: A. N. Tarlan, İstanbul 1971, s. 151.

65 Zülfikâr Ali Han, Doğudan Bir Ses, s. 60.

66 İkbal, Şarktan Haber, s. 28.

Şu beyitin İkbâl'in dinamik insan anlayışını özetlediğini söyleyebiliriz:

“Daha tez ol, vuruşun daha sert olsun; yoksa iki âlemde bedbaht kalırsın.”⁶⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki İkbâl'in fikirleri, özellikle çözülmüş toplumlar için geleceğin müjdesi olmak niteliğini taşımakta ve manen çökmüş milletleri eski büyüklüklerine kavuşturacak esasları getirmektedir. Bu nedenle ki İkbâl, tükenmiş toplumlara bir hayat iksiri sunmaktadır. Bir müslüman şair olarak İkbâl'in insan tabiatındaki sınırsız güçlere büyük inancı vardır ve bu inançla insanın yücelmesini amaçlayan mesajlar vermektedir. İkbâl'e göre, atom güç ve niteliğini taşıyan insan ruhu, şiirlerinde açıkladığı ahlâk ilkelerine sadakatle uyulması şartıyla, en büyük açılımları yapabilecek kudrettedir.⁶⁸

İkbâl'in çizdiği dinamik insan, insan-ı kâmil “..olağanüstü bireysel cesaret ve fedakarlıkla, insanî değerleri yok etmeye sıvanmış zihniyetlerin karşısına çıkacak ve ürkütücü bir hastalığa yakalanmış modern insanı yeniden hikmetle buluşturması mümkün olacaktır.”⁶⁹

Tabiatın gizli sırlarını keşfedecek ve yeni bir dünya yaratacak olan ideal ve dinamik insanlara her zamankinden daha fazla ihtiyacımız var...

Kaynaklar

Albayrak, Ahmet, “İkbâl'in Ruh Mimarı: Mevlâna”, *Basılmamış Tebliğ Metni*, 20.12.1997.

Aydın, Mehmet S., “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, *A.Ü.İ.F.D.*, c.: XXIX, Ankara 1987, s. 83-106.

Aydın, Pelin Özgen, “Cavidname'de Medeniyetlerin Eleştirisi”, *Basılmamış Lisans Tezi*, Selçuk Ün. Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Danışman: Prof.Dr. Erkan Türkmen, Konya 1993.

Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İstanbul 1987, İnsan Yayınları.

Bayraktar, Osman, “Dirilişin Mevlâna'ya Bakışı”, *Yedi İklim Dergisi*, Sayı: 57, Aralık 1994, s. 80-81.

İzlek, İstanbul 1997, s.35-38, Yedi İklim Yayınları.

Carlyle, Thomas, Kahramanlar, Çev.: Reşat Nuri Güntekin, İstanbul ts., İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

Cebeci, Lütfullah, *Mevlâna ve İslâm*, İstanbul 1996, Cantaş Yayınları.

Çetin, Bahri, “Hz. Mevlâna ve Aşk”, *Düşünürü* ‘Edebiyat Ürünleri Seçkisi’, Sayı: 6, Eylül-Ekim 1997, s. 48-54.

Çoğal, Adalet, “Muhammed İkbâl ve İslâm'da Dinamizm”, *Basılmamış Lisans Tezi*, Selçuk Ün. Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Danışman: Doç.Dr. Erkan Türkmen, Konya 1992.

67 İkbâl, Cavidnâme, Çev.: A. Schimmel, s. 373.

68 Zülfikâr Ali Han, Doğudan Bir Ses, s. 17-18.

69 İhsan Kabil, “Görüntü ve Kader”, ‘Düş, Gerçeklik ve Sinema’ içinde, İstanbul 1997, s. 209.

- Fazlurrahman, "Iqbal's Idea of The Muslim", Islamic Studies, Vol.II No.4, 1963, p. 439-445.
- Iqbal, Mohammad, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, New Delhi 1984, Kitab Bhavan.
- ....., *The Secrets of the Self (Asrar-i Khudi)*, Trans.: Reynold A. Nicholson, Lahore 1955, Sh. Muhammad Ashraf.
- ....., *The Secrets of the Self (Asrar-i Khudi)*, Trans.: Maqbool Elahi, Lahore 1986, Iqbal Academy.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev.: N. Ahmed Asrar, İstanbul 1996, Birleşik Yayıncılık.
- ....., *İslâm Felsefesine Bir Katkı (İran'da Metafizik İlimlerin Te-kâmülü)*, Çev.: Cevdet Nazlı, İstanbul 1995, İnsan Yayınları
- ....., *Câvitnâme*, Çev.: Annemarie Schimmel, Ankara 1989, Kültür Bak. Yayınları.
- ....., *Cavidname*, Çev.: Ahmet Metin Şahin, Bursa 1997, Irmak Yayınları.
- ....., *Esrar ve Rumuz*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı.
- ....., *Şarktan Haber*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, Ankara 1956, İş Bankası Yay.
- ....., *Hicaz Armağanı*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1968.
- ....., *Zebûr-u Acem'den Seçmeler*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964, Hilâl Yayınları.
- ....., *Zebûr-u Acem*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ....., *Cebraîl'in Kanadı*, Çev.: Yusuf Salih Karaca, İstanbul 1983, Furkan Yayınları.
- ....., *Yeni Gülşen-i Râz*, Çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1959.
- ....., *Doğudan Esintiler (Dört şiir kitabından seçmeler)*, Çev.: N. Ahmed Asrar, İstanbul 1981, Düşünce Yayınları.
- İtil, Abidin, "İkbal'in Gözü İle Örnek İnsan", Pakistan Postası, c.: 18, S.: 3, Mart 1970, s.11-14, 18-19.
- Kabil, İhsan, "Görüntü ve Kader", *Düş, Gerçekli ve Sinema*' içinde, İstanbul 1997, İz Yayıncılık, s. 181-209.
- Kamali, A. H., "Nature of Experience in the Philosophy of Self", *Iqbal Review*, October 1960, p. 41-57.
- Karakoç, Sezai, *Mevlâna*, İstanbul 1996, Diriliş Yayınları.
- Kermenli, Leyla, "Pakistan'lı Ünlü Filozof Muhammed İkbal'in Düşünce Sisteminde İnsan-ı Kâmil", *Pakistan Postası*, c.: 22, S.: 9, Eylül 1974, s.11-13.
- Kul Sadi, *Mevlâna'yı Anlamak*, İstanbul 1984, Vahdet Yayınevi.
- ....., *Doğunun Uyanışı*, İstanbul 1985, Vahdet Yayınevi.
- Mevlâna Celâleddin Rumî, *Mesnevî*, Çev.: A. Gölpınarlı, İstanbul 1981.
- Munawwar, Muhammed, "Allama Iqbal and the Young Generation", *Iqbal Review*, Vol.27 No. 1, April-September 1986, p. 63-79.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Molla Sadra ve İlâhî Hikmet*, Çev.: Mustafa Armağan, İstanbul 1990, İnsan Yayınları.

- en-Nedvî, Ebu'l-Hasan, *Dr. Muhammed İktbal'in Mesajı*, Çev.: Yusuf Işıcık, Konya 1979, Hayra Hizmet Vakfı Neşriyatı.
- Rafüüddin, M., "İktbal's Idea of the Self", *Iktbal*, Vol.1 No.3, January 1953, p. 1-28.
- ....., "İktbal's Concept of Evolution", *Iktbal Review*, April 1960, "Selections from the Iktbal Review" içinde, Waheed Qureshi, Lahore 1983, Iktbal Academy, p. 1-23.
- Qadır, Qazı A., "Physical World and The Principle of Cosmic Dynamics", *Iktbal Review*, April 1961, p. 45-50.
- Saiyidain, K.G., *Iktbal's Educational Philosophy*, Lahore 1960, Sh. Ashraf.
- Schimmel, Annemarie, *Gabriel's Wing, A Study Into the Religious Ideas of Sir Muhammad Iktbal*, Lahore 1989, Iktbal Academy.
- Suruş, Abdulkerim, *Evrenin Yatışmaz Yapısı*, Çev.: H. Hatemi, İstanbul 1995, İnsan Yayınları.
- Symonds, Richard, *The Making of Pakistan*, London 1949, Faber and Faber.
- Taqı, S. Mohammad, "Dynamic Conception of the West and the Philosophy of Self", *Iktbal Review*, "Selections from Iktbal Review" içinde, Waheed Qureshi, Lahore 1983, Iktbal Academy, p. 101-106.
- Tarlan, Ali Nihad, *Mevlâna*, İstanbul 1974, Hareket Yayınları.
- Tozlu, Necmettin, "İktbal'in Eğitimi Felsefesi", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 16, Yaz 1995, s. 21-39.
- Zülfikâr Ali Han, *Doğudan Bir Ses (İktbal'in Şiiri)*, Çev.: Turgut Akman, İstanbul 1981, Binbirdirek Yayını.
- Zülfikâr, Ghulam Hussain, "İktbal'in Gençliğe Yaşayan Mesajı", Çev.: Zeynep Yazıcı, *Türkçe İktbaliyat Dergisi*, Lahore 1993, İktbal Akademisi, s. 7-13.